

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»
XIX Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XIX Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**PROCEEDINGS
of the XIX International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**2024
Астана**

УДК 001

ББК 72

G99

«GYLYM JÁNE BILIM – 2024» студенттер мен жас ғалымдардың XIX Халықаралық ғылыми конференциясы = XIX Международная научная конференция студентов и молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2024» = The XIX International Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE BILIM – 2024». – Астана: – 7478 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-7697-07-5

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001

ББК 72

G99

ISBN 978-601-7697-07-5

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2024**

1-сурет

Қорытындылай келе, әр халықтың бір түсті қабылдауы оның мәдениеті мен салт-дәстүрі және сан мыңдаған тәжірибесіне байланысты өзгеше болады. Түр-түс атауларын түркі тілінің зерттеуші ғалымдары этимологиялық тұрғыдан етістік негізден тараған десе, қазақ тілін зерттеуші ғалымдар сын есім категориясы ретінде қарастырған. Оған мысал ретінде «ақ» сөзінің этимологиясына байланысты бірнеше деректерді көрсеттік.

Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының атқаратын қызметі, аңғартатын мағынасы мен мәні сан алуан. Оның бұл қасиеті бірден байқала бермейтін, бірақ тілдің даму тарихынан, түр-түстің этимологиясынан аңғарылса керек. Ақын-жазушылардың шығармаларында түстердің атқарар қызметі өлеңді көркемдеп, әрлеп қана қоймай, мағыналық реңк үстеп, ақынның көркемдік шеберлігін, стильдік ерекшелігін айғақтайды

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. – М., 1978. – 367с.
2. Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: Оқу құралы. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы АқМУ, 2006. – 161 б.
3. Қайдаров Ә. Өмірбеков Б. Ахтамбердиева З. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 157 б.
4. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері (Монография). – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.
5. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 199 б.
6. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
7. Сыдықов Қ. Ереуіл атқа ер салмай: Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 144 б.
8. Егеубай А. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 445 б.
9. Шалқар Е. Түрік тіліндегі «Ал» түсінің қолданысы. Терминологиялық хабаршы, №1(64) 2023. – 72-78 бб.
10. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 6-том. Қ (қанатастық – қырқұлақ). – Алматы: Қазақ ССР-інің Ғылым баспасы, 1982. – 624 б.
12. Нәжімеденов Ж. Ашық аспан. – Алматы: Жалын, 1982. – 128 б.
13. Қажыбай Т. Таңдамалы шығармалар. – Көкшетау: Мир печати, – 2022, Т. II. – 182 б.
14. Салықбай.Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы: Жазушы, 2001. – 130 б.

ӘОЖ 81-112.4

СЕЗІМ ЖАҒДАЙЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР

Тұрғанбаева Кымбат Муратжановна

Kymbat-9697@bk.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Филология факультетінің 2-курс докторанты, Астана,
Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Қ.Қ.Сарекенова

Қазіргі таңда қазақ әдеби тіліндегі сөздердің жалпы қолданысы аясында түрлі мәселелер кездесіп жүр. Бұған тілдік қор, тілдік құрамдағы сөздердің қалыптасуы ықпал ететіні айқын. Нақтырақ айтсақ, тарихи жадының, әлем халықтарының тарихи жан дүниесінің айнасы болған фольклор – зерттеу негізі ретінде алынып отырған көне әрі жас мұра. Сондықтан дәстүрлі дүниетанымның алтын қорындағы фразеологизмдердің қолданыс ерекшеліктерін танытуды

рухани санамыздың жаңғыру жолындағы келелі істердің бірі деп білеміз. Ғұрыптық фольклордағы этнографиялық фразеологизмдердің қолданысын айтпас бұрын, ол жайлы негізгі пікірге көз жүгіртсек. «Отбасылық ғұрып фольклоры – адамның туу – ер жету – өлу цикліне енетін ғұрыптарға байланысты туып қалыптасқан, адамның пәни мен бақи дүниеге деген дәстүрлі дүниетанымы мен ішкі сезім сырын жырлайтын, өзіндік қалыптасқан поэтикалық жүйесі бар шығармалар шоғыры» [1, 311]. Берілген ғұрыптық фольклордың жіктелуі жайында да алуан түрлі пікірлерді қарастырып, ой түюге болады. Мысалы, М.Әуезов «Сыршылдық салт өлеңдерін» Жалпақ елдің салтымен байланысқан шер өлеңдері (аза тұтуға байланысты); Дін салты мен ұғымынан туған өлеңдер («Көне наным-сенімдерге байланысты» Б.Абылқасымов); Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдері (үйлену ғұрпына қатысты) деп бөлсе, В.В.Радлов үйлену ғұрпына байланысты жар-жардың, беташардың үлгілерін «Ұзатқан қыздың өлеңі» деп айдарлап, жоқтау үлгілерін «Жоқтаған жыр» деген болатын. Демек, екі ғалымның бөлінісінде қазақтың бір ауыз әдебиеті сөз болып отырғанмен, айдар тағылып ат қоюлары мүлде басқа екенін байқаймыз.

Ғасырлар бойы халықтың көкірегінде жатталып, жадында сақталған көне тамырлы сөздердің тарихына үңіліп, тілдік тұрғыдан табиғатын барлап, жасалу және сақталы жолдарының тілдік құралдарын анықтау, мағыналық даму заңдылықтарын көрсету мен көнеру себептерін ашу т.б. түркітану аясында ғана емес, қазақ тіл білімінің де зерттеу нысанынан тыс қалған жоқ. Сондықтан, қазақтың салт-дәстүрінде, ғұрпында кездесетін этнографиялық фразеологизмдерді эмоцияның өзгеру деңгейіне байланысты талдап зерттеу мақаланың негізін құрайды.

Сонымен, Кенжехан Ісләмжанұлының 1-әлпештеу фольклоры (бесік жыры, сәбилік салт жырлары, мәпелеу жырлары, уату жырлары); 2-үйлену фольклоры (той бастар, жар-жар, сыңсу, аушадияр, беташар, неке қияр); 3-азалау фольклоры (арыздасу, естірту, көңіл айту, жоқтау) деген жіктеуінде жоғарыда келтірілген бөліністердің толығымен қамтылғанын ескере отырып, лингвистиканың фразеологияны этимология, семасиология, лексикографиямен бірге лексикологияның құрамында қарайтынына ойыссақ. Фразеология фразалық тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерге бөлінеді. Тұрақты сөз тіркесінің құрамындағы сөздер өздерінің дербес мағыналарынан ажырап, жеке-дара сөздерге балама ретінде жұмсалады, олардың тіркестегі мағынасы жеке тұрғандағы мағынасына сай келе бермейді (көре алмау – қызғану; іші күй – өкіну, т.б.). Жалпы үйлену ғұрып фольклорының үлгілері бойынша жүргізілген талдаулар нәтижесінде табылған фразеологиялық тіркестерді ғалым Г.Смағұлованың еңбектеріне сүйеніп, 13 мағыналық топқа бөліп қарауға болады: адамның жағымды, жағымсыз қимыл-әрекеттеріне негізделген, сезім әрекеттеріне қатысты жасалған, адамның физикалық қалпын бейнелейтін, адамның сөйлеу дағдысы түрлерін сипаттайтын, адамның жеке басына тән қасиеттері туралы жасалған, адамның қоғамдағы әлеуметтік жағдайы, орны, тұрмысы туралы айтылатын, адамның сыртқы түр-әлпеті, жас мөлшері жөнінде қалыптасқан, уақыт, кеңістік, өлшемге негізделген, киім, тамақ, денсаулыққа байланысты туған, табиғат құбылыстары, ауа райына қатысты жасалған, тілек-бата, ырым, садақаға байланысты айтылатын, еңбек, өмір, тағдыр, дүние туралы айтылатын мағыналас тіркестер [2, 72]. Соның ішіндегі сезім жағдайы немесе жоғары эмоциялы фразеологизмдердің мағыналас, тақырыптық түрлері бойынша «қабырғасы қайысты», «риза болды» секілді 8 тұрақты тіркесті қарастырайық. Біз зерттеу барысында кездескен 8 фразеологизмді осы мақалада ішінара көңіл-күйдің деңгейлік қалыптарына қарай топтастыруды жөн көрдік. Себебі адамның эмоциясы белгілі бір күйден екіншісіне ауысар сәтте әртүрлі деңгейлерден өтеді. Сол деңгейлер бойынша қазіргі әдеби тілімізде көрініс берген фразеологизмдердің қолданылуындағы ерекшеліктерді байқай аламыз. Кез келген сөздің ішкі мағынасы адамның көңіл-күйіне әсер ететіндіктен, антропологиялық тұрғыда даму үстіндегі бүгінгі лингвистиканың бағытында да осы дүниені ескергеніміз артық болмас. Сонымен, эмоцияның ауытқу деңгейлеріне қарай, қарастырылып отырған тіркестер төмендегідей жіктеледі.

I деңгей. Көңіл-күйдің түсуіне байланысты, қайғылы қалып.

Қабырғасы сөгілді – беркесі кетті, быт-шыт болды; қатты қайғырды, мейлінше, қинала қайғырды [3, 390]. Мысалы: —Сынбаса да қабырғам сөгіледі, жар-жар, Жатсам, тұрсам ата-анам кетпейді ойдан, жар-жар [4, 106]. Жиілігі: 9 рет.

Қабырғасы қайысты (майысты); қабырғасына батты – жанына батты, қатты қиналды; ойысты [5, 302]. Мысалы: Бұл тойды жасады деп ренжімей, қуаныш ет, Қайысат қайғылансаң қабырғамыз [4, 71]. Жиілігі: 8 рет

Уайым жеді – қамын ойлады, қайғырды [3, 725]. Мысалы: Құрбылар, босқа уайым жей бермеңдер, Жолығар бір-бір жақсы аман болса... [4, 327].

Жиілігі: 1 рет

II деңгей. Адамның разы болуына байланысты, қанағаттану қалпы.

Мауқын басты – құмары қанды, көңілі көншіді [3, 511]. Мысалы: Айырма, қалқам, айырма, Жылап бір мауқым басайын [4, 136].

Жиілігі: 3 рет

III деңгей. Адамдардың бір-біріне деген сүйіспеншілігіне байланысты, ұнату қалпы.

Жылы көңіл – ілтипатты сезімге толы көңіл, жұмсақ, елжіреген көңіл [5, 221]. Мысалы: Шырағым, бір сөйлерге ынтызармын, Қыз бала кетер жылы көңлі жарым [4, 86].

Жиілігі: 1 рет

IV деңгей. Көтеріңкі көңіл-күйге байланысты, қуанышты қалып. Разы (риза, ырза) болды; риза тапты – көңілі тойды; көңілі құп алды [5, 444]. Мысалы: Той қылды мерекелі халқын жиып, Ісіне риза бол осы ағаңның [4, 77].

Жиілігі: 10 рет

Көңілі өсті – шаттана рухтанды, еңсесі көтерілді, қатты қуанды [3, 363]. Мысалы: Көңілі өсіп, толсын деп, Ләззаты тағам татырған [4, 175].

Жиілігі: 2 рет

Төбесі көкке екі-ақ елі жетпеді; төбесі көкке жетті (тиді) – қатты қуанды, шаттанды, қуанышын тасытты [5, 512]. Мысалы: «Бір балам екеу болды» деп, Көкке жетер төбесі. Енеңізге бір сәлем! [4, 314].

Жиілігі: 12 рет

Жоғарыдағы деңгейлерді саралай келе, үйлену ғұрып фольклорында қолданылған фразеологизмдердің бүгінгі әдеби тілімізде де сол мағыналарымен көрініс тауып жүргенін байқаймыз. Қайғылы қалыпқа жататын, құса болудың ең жоғарғы дәрежесін иеленіп тұрған «қабырғасы сөгілді» тіркесі – берілген ауытқудың бастапқы сатысы. Оның бұл күндегі «қабырғасы қакырады» тіркесіне сыртқы формасы ұқсас болып көрінгенмен, беретін ішкі эмоционалдық мағынасы екі бөлек. Яғни, бірі қайғылану болса, екіншісі – жеңілу мағынасында. Бұл тіркестің жар-жар мазмұнында кездесуі – оның тек жұбату, естірту, жоқтау мәніндегі үлгілерде ғана қолданылмайтынын дәлелі. Берілген қалыпты осыған ұқсас келетін «қабырғасы қайысты (майысты); қабырғасына батты» тіркесі одан әрі жалғастырады. Себебі бастапқысымен салыстырғанда эмоциялық дәрежесі бәсеңдеу болған бұл тіркес Тойбастар мазмұнындағы жоғарыда көрсетілген мысалдағыдай, келесі күйге өтетін көпір іспетті. Бабалар сөзінде үйлену ғұрып фольклорына жатқызылған Қыз бен жігіт айтысындағы «уайым жеді» фразеологизмі – осы қалыпты аяқтап тұрған тіркес. Себебі жоғарыда аталған 8 тіркестің арасында адамның қанағаттануына дейінгі күй осының еншісінде. Құмардың қануын білдіретін үшінші деңгей тіркесін сыңсу мазмұнынан 3 рет ұшырастыруымыз тегін емес. «Қыздың өз аулынан аттанар қарсаңында туған әке-шешесімен, туысқандарымен, балалық шақпен, ел, жерімен қоштасу кезінде» [1, 151] жылап «мауқын басуы» қанағаттану қалпын дәлме-дәл айқындайды. Адамдардың бір-біріне деген сүйіспеншілігіне қатысты ұнату қалпы үйлену ғұрып фольклорындағы «жылы көңіл» тіркесін жеткілікті санайды. Осы деңгейдің жүгін жалғыз арқалап тұрған «Ілтипатты сезімге толы, жұмсақ, елжіреген көңілдің» [5, 221] Тойбастар үлгілерінде көрініс табуының өзі осыны толық түсіндіріп тұрғандай. Ал көтеріңкі көңіл-күйді білдіретін «разы (риза, ырза) болды; риза тапты» фразеологизмі қуанышты қалыптың бірі екені анықталды. Бабалар сөзіндегі Тойбастар үлгілерінде 10 рет кездесетін бұл тіркестің шаттана рухтануды түсіндіретін «көңілі өсті» фразеологиялық тіркесімен қатар келуі

тегін емес. Себебі «көңілдің өсуі» де беташар жолдарында еңсесі көтерілді, қатты қуанды деген мағынада қуанышты қалыпты дәлелдейді. Эмоцияның ауытқу деңгейін түйіндеп тұрған «төбесі көкке екі-ақ елі жетпеді; төбесі көкке жетті (тиді)» тіркесі соңғы аталған қалыптың шарықтау шегі. Демек, үйлену ғұрып фольклорында іс жүзінде дәлелденетін көтеріңкі көңіл-күйді теория жағынан да біздің деңгейлік жіктеуіміз негіздеп тұрғандай.

Қорыта келе, Ш.Ыбраевтың отбасы ғұрпын «Тұрмыс-салт жырларына» жатқызып, «Сәбиге арналған салт өлеңдер» (бесік жыры, уату, ырым өлеңдер), «Үйлену салт өлеңдері» (той бастар, той тарқар, жар-жар, сыңсу, жұбату, беташар, құттықтау), «Жерлеу салтына байланысты өлеңдер» (естірту, көңіл айту, жоқтау, дұға) деп жіктеуін ескерсек, арбау, бәдік, бақсы сарыны, т.б. наным-сенім фольклорын да сол қатарға қосқан Б.Қасейұлының «Неке салт жырлары және жарапазан» деген тарауда қарастырған үйлену ғұрып фольклорындағы фразеологизмдердің тарихи кезеңдерде өз дәрежесін жоғалтпай, қазіргі әдеби тілімізге дейін жетуін екі саланың бір-бірінен алшақ кетпегендігінің бір белгісі деп білеміз. Қазіргі лексикалық құрам мен тілдік қорды толықтырып тұрған тұрақты тіркестердің ішінде ауыз әдебиетінің осы үлгісіндегі фразеологизмдердің өзіндік орны бар екендігіне оларды түрлі эмоционалды-экспрессивті деңгейлеріне қарай топтастыру арқылы ішкі мағынасын аша отырып көз жеткіздік. Яғни, болашақ ұрпақ үшін ғұрыптық фольклордың тарихи да, тілдік те құны артып, сапасы салмақтана түспесе, кемімейтіні айқын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Матыжанов К.І. Қазақтың отбасы фольклоры. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 332 б.
2. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: «Елтаным баспасы» баспасы, 2010. – 244 б.
3. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 356 б.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2012. Т. 90: Ғұрыптық фольклор. – 432 б.
5. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. – 712 б.